

'ERLEBNISSE IM HITLER DEUTSCHLAND'

Rechtsgeschiedenis opdat wij niet vergeten

Corjo Jansen*

In het najaar verschijnen bij de Nederlandse uitgeverij Prometheus de autobiografische aantekeningen van de Duitse journalist Felix von Papen (1910-1945) over zijn ervaringen in de concentratiekampen van Hitler-Duitsland. Zijn verhaal stemt tot nadenken, ook vandaag de dag nog. Hoe moedig zijn wij? Hoe pal staan wij voor onze idealen?

Felix von Papen (1910-1945) was een telg uit een oud adellijk Duits geslacht. Hij was vanaf ongeveer 1930 werkzaam in de Berlijnse bank- en handelswereld en als journalist. De Duitse geheime politie, de Gestapo, arresteerde hem op 6 december 1933. Hij werd overgebracht naar het Columbia Haus, in de wijk Kreuzberg in Berlijn. Zijn arrestatie was gebaseerd op een aantal 'nieuwe' verordeningen. De belangrijkste was de Verordening 'ter bescherming van Volk en Staat' van 18 februari 1933, een maatregel van de net aangetreden rijkskanselier Adolf Hitler (1889-1945) in reactie op de brandstichting in de Rijksdag. Zij vormde de juridische grondslag van het voor onbepaalde tijd 'in preventieve hechtenis' (*Schutzhaft*) nemen van 'elementen' uit het Duitse volk die de nazi's niet welgevallig waren.

Felix von Papen (1910-1945) was een telg uit een oud adellijk Duits geslacht. De Duitse geheime politie, de Gestapo, arresteerde hem op 6 december 1933

De meeste gevangenen in het Columbia Haus waren politieke tegenstanders van Hitler, vooral communisten en sociaaldemocraten. Communist of sociaaldemocraat was Von Papen allerm minst. Hij was monarchist, een aanhanger van de keizerlijke familie die na het einde van de Eerste Wereldoorlog als politieke factor was uitgeschakeld.¹ Volgens andere bronnen had hij kritiek uitgeoefend op het willekeurige optreden van de Sturmabteilung (SA) en de rechteloze toestand in het 'nieuwe' Duitsland.² Op 11 januari 1934 transporteerde de Gestapo Felix von Papen

naar het concentratiekamp Oranienburg dat iets ten noorden van Berlijn lag. Een plaatselijke SA-eenheid had een voormalige bierbrouwerij omgebouwd tot concentratiekamp. Het had de deuren geopend op 21 maart 1933. De omstandigheden waren er afschuwelijk. De gevangenen moesten liggen op de met stro bedekte betonvloer van lange, smalle cellen waar voorheen bierflessen werden opgeslagen. De rantsouen waren klein en smerig.³

Oranienburg stond bekend om zijn geweld en wreedheid. Felix von Papen kreeg er onmiddellijk mee te maken

Oranienburg stond bekend om zijn geweld en wreedheid. Felix von Papen kreeg er onmiddellijk mee te maken. Hij werd iedere week (evenals de met hem opgesloten Joden) in de beruchte kamer 16 mishandeld met bullenpezen en gummiknuppels. Ook in andere kampen waren ranselpartijen en lichamelijke en geestelijke martelingen schering en inslag. Bewakers ontpopten zich er – evenals in Oranienburg – tot echte sadisten. Er heerste een extreem antisemitisme.⁴ Tussen mei en september 1933 kwamen in Oranienburg minstens zeven gevangenen om het leven. Een van de latere slachtoffers was de bekende anarchist en Joodse activist tegen het nationaalsocialisme, Erich Mühsam (1878-1934). Hij zat vanaf april 1933 in het kamp. Hij werd zwaar mishandeld. In de nacht van 9 op 10 juli 1934 wurgden enkele SS'ers hem met een stuk waslijn. Hij werd vervolgens opgehangen, een zwakke poging om zijn dood op zelfmoord te laten lijken.⁵ Andere politieke kopstukken overleefden Oranienburg, maar vraag niet hoe. De Joodse jurist

* Prof. mr. C.J.H. Jansen is hoogleraar Rechtsgeschiedenis & Burgerlijk recht aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

- Zie de levensbeschrijving van Felix von Papen onder het lemma Von Papen-Wilbring op Wikipedia; S. Seithe, 'Die vergessene Geschichte des Felix Maria Michael von Papen', 2016, p. 3, raadpleegbaar op <http://history.scheidungen.de>; B. Kadriu, 'Papen, Felix von; 12. Mai 1910-1945', *Die politische Häftlinge des Konzentrationslager Oranienburg*, eveneens via internet raadpleegbaar, www.stiftung-bg.de/kz-oranienburg/index.php?id=448.
- R. Möckelmann, *Franz von Papen. Hitlers ewiger Vasall*, Darmstadt: Philipp von Zabern Verlag 2016, p. 283.
- N. Wachsmann, *KL. Een geschiedenis van de naziconcentratiekampen*, Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij 2015, p. 61-62.
- Konzentrationslager. Ein Appell an das Gewissen der Welt. Ein Buch der Greuel. Die Opfer klagen an*, Karlsbad: Verlagsanstalt 'Graphia' 1934.
- [Felix von Papen], *Ein Von Papen spricht ... über seine Erlebnisse im Hitler Deutschland*, Nijmegen: G.J. Thieme 1938, p. 29-30; Wachsmann 2015, p. 67, p. 125.

Felix von Papen Papinianus
Deniz Yücel Hannie Schaft
Martin Luther King Nelson
Mandela Malala Yousafzai
Marinus van der Lubbe Erik
Hazelhoff Roelfzema Dalai
Lama Tula Rosa Parks Oskar
Schindler Hugo de Groot
Pussy Riot Chelsea Manning
Edward Snowden Jeanne
d'Arc Standing Rock Sioux
Aleksandr Solzjenitsyn Che
Guevara Pater Damiaan
Lech Walesa Anne Frank
Abraham Lincoln Frederick
Douglass Harvey Milk Flore

en voorzitter van de fractie van de Sociaal-Democratische Partij (SPD) in het Pruisische parlement, Ernst Heilmann (1881-1940), en de sociaaldemocratische politicus Friedrich Ebert jr. (1894-1979), zoon van de eerste rijkspresident van Duitsland na de Eerste Wereldoorlog Friedrich Ebert sr. (1871-1925), werden in augustus 1933 bij aankomst in Oranienburg verneerd, bespuugd, getreiterd en geslagen. Evenals Felix von Papen ondergingen Ebert jr. en Heilmann zware foltering in de beruchte kamer 16 van kamp Oranienburg. Mühsam en Heilmann hadden het als Joden extra zwaar te verduren. Het welkom van Ebert en Heilmann in het kamp Börgermoor op 13 september 1933, vijf weken na aankomst in Oranienburg, was volgens Wachsmann nog meedogenlozer. Zij werden geslagen met latten en tafelpoten. Heilmann werd besmeurd met menselijke uitwerpselen en zelfs levend begraven. In de loop van 1933 stuurden de nazi's rond de tienduizend Joden naar de kampen. Onder hen was een groot aantal juristen.⁶ Ebert jr. zou de oorlog overleven. Hij maakte later carrière in het voormalige Oost-Duitsland. Heilmann werd uiteindelijk vermoord in het concentratiekamp Buchenwald. Ook Felix von Papen overleefde Oranienburg. Hij raakte in nazi-Duitsland steeds verder in de verdrukking. Hij emigreerde in 1938 met zijn gezin naar Nederland. Zijn vrijheid duurde een paar jaar. Hij werd – na een onderduikperiode – in 1942 in Amsterdam gearresteerd en 'afgevoerd' naar het concentratiekamp Buchenwald. De nazi's hebben hem op 7 april 1945 daar vermoord, slechts enkele dagen voordat de geallieerde legers het kamp bevrijdden, waarschijnlijk omdat hij ooggetuige was geweest van de werking van Aktion T 4, het nationaalsocialistische sterilisatie- en euthanasieprogramma.

Het is van de Tweede Wereldoorlog een grote stap terug in de tijd naar het Romeinse recht

Het is van de Tweede Wereldoorlog een grote stap terug in de tijd naar het Romeinse recht. Recht is in de definitie van de jurist Ulpianus afgeleid van gerechtigheid. Het is de kunde van wat goed en billijk is, *ars boni et aequi*.⁷ Geen Romeinse rechtsgeleerde had deze kunde beter onder de knie dan Papinianus, levend en werkend aan het einde van de tweede eeuw en aan het begin van de derde eeuw na Christus. Keizer Septimius Severus benoemde hem in 203 tot *praefectus praetorio*, de hoogste ambtelijke positie binnen het keizerlijke apparaat. Hij was tevens belast met het toezicht op de twee zoons van de keizer: Caracalla, geboren in 188 en Geta, geboren in 189. Caracalla was de beoogde opvolger van Severus. De keizer maakte hem al op achtjarige leeftijd tot *caesar*, onderkeizer, en op tienjarige leeftijd tot *imperator*, medekeizer. De keizer plaatste zijn andere zoon, Geta, na aandringen van zijn moeder in dezelfde positie. Dit leidde tot spanning tussen beide broers. Die kwam tot een uitbarsting na het overlijden van Severus in 211. Soldaten van Caracalla stortten zich een jaar later in hun Romeinse paleis op Geta. Hoewel hij zijn toevlucht zocht bij hun ook aanwezige moeder, werd hij op gruwelijke wijze

vermoord.⁸ Caracalla vroeg aan Papinianus deze moord in de senaat te rechtvaardigen. De oude jurist weigerde. Hij sprak volgens de *Historia Augusta*⁹ de gedenkwaardige woorden: 'het is gemakkelijker een moord te plegen dan die te rechtvaardigen'. Deze zin bezegelde zijn lot: een bijslag maakte op het *Forum Romanum* een einde aan zijn leven.¹⁰

Papinianus groeide in de loop van de rechtsgeschiedenis uit tot een 'wereldberoemde' verdediger van het recht en de rechtvaardigheid bij uitstek

Papinianus groeide in de loop van de rechtsgeschiedenis uit tot een 'wereldberoemde' verdediger van het recht en de rechtvaardigheid bij uitstek. Hij is echter met de komst van de civielrechtelijke codificaties die een einde maakten aan de gelding van het Romeinse recht, bijna in de vergetelheid geraakt.¹¹ Ieder tijdsgewricht kent nog steeds zijn 'Papinianisti'. De strijd tegen onrecht is nooit voorbij. De strijders tegen onrecht mogen bovendien niet in de historische mist verdwijnen. Dat geldt des te meer voor de dappere voorvechters van gerechtigheid onder dictaturen, zoals die in nazi-Duitsland. De rechtsgeschiedenis behoort er mede voor te zorgen dat zij niet worden vergeten. Ik wijs op Nederlandse 'Papinianisti', onder wie de Leidse hoogleraar R.P. Cleveringa (1894-1980), de Arnhemse notaris C.M. Böhlingk (1888-1945), de Utrechtse advocaat P.W.F. baron van Till (1905-1945) en de Joodse president van de Hoge Raad, L.E. Visser (1871-1942).¹²

De strijders tegen onrecht mogen niet in de historische mist verdwijnen. Het lot heeft gewild dat Felix von Papen in de afgelopen decennia bijna is vergeten

Het lot heeft gewild dat Felix von Papen in de afgelopen decennia bijna is vergeten. Slechts een kleine gedenksteen, geplaatst op 28 september 2014 op het kerkhof van Werl, de geboorteplaats van oom Franz von Papen (1879-1969), vicekanselier onder Hitler in de jaren 1933-1934 en daarna diens ambassadeur in Oostenrijk en Turkije, die nauwelijks een vinger naar neef Felix heeft uitgestoken, herdenkt zijn dood in het concentratiekamp Buchenwald.¹³ Om één bewijsstuk van zijn moedige bestaan kan echter niemand heen: de door hem geschreven en in Nijmegen gedrukte brochure *Ein Von Papen spricht... über seine Erlebnisse im Hitler Deutschland* (1938), een indringend ooggetuigenverslag van de nazimisdaden, vooral in het kamp Oranienburg. Gelukkig verschijnt in het najaar in Nederland een fraaie, in het Nederlandse vertaalde druk van deze brochure, een getuigenis van wat dapperheid vermag.

- 6 *Ein Von Papen spricht* 1938, p. 12-13; Wachsmann 2015, p. 67-69, p. 78-79.
- 7 D. 1,1,1,pr.
- 8 W.J. Zwolve, *Keizers, soldaten en juristen. Vijf Romeinse juridische biografieën*, Deventer: Kluwer 1998, hoofdstuk II.
- 9 *Historia Augusta* 13,8,5-6.
- 10 Zie bijvoorbeeld *Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike*, Band IV, kol. 487-488. Zie eveneens J.D.A. den Tonkelaar, 'Papinianus', in: J.D.A. den Tonkelaar & E.S.F. den Tonkelaar (red.), *Thronus Iustitiae, 400 jaar inspiratie voor rechters*, Deventer: Kluwer 2007, p. 38-39.
- 11 Ontleend aan C.J.H. Jansen, 'Papinianus', in: J.D.A. den Tonkelaar & E.S.F. den Tonkelaar (red.), *Thronus Iustitiae. 400 jaar inspiratie voor rechters* (tweede druk), Deventer: Kluwer 2014, p. 52-54.
- 12 Zie voor Cleveringa: C.J.H. Jansen, 'De zes Nederlandse juridische faculteiten en hun hoogleraren', *Nederlands Juristenblad* 2005, p. 1937 e.v.; voor Böhlingk: R. Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam: Boom 2016; voor Van Till: J. Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Boom 2010; voor Visser: C.J.H. Jansen, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950* (met medewerking van Derk Venema), Amsterdam: Boom 2011.
- 13 Möckelmann 2016, p. 288-289 (afbeelding van de gedenksteen)